

Е. М. Рахымжан, 2-курс
Ғылыми жетекшісі: А. Т. Төлеубеков, экономикалық қатынастарды құқықтық реттеу кафедрасының аға оқытушысы, құқық магистрі
(Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ПАРЛАМЕНТАРИЗМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ

«Парламентаризм» түсінігін негізінен үш жақты қарастыруға болады. Біріншіден, өкілетті мен заң шығарушы билікті іске асыратын саяси-құқықтық институт ретінде. Екіншіден, ерекше жағдайлардағы парламенттік биліктің кеңеюі әсерінен, парламенттік республиканың құрылымына тән, парламенттік үкіметің құрылуы. Үшіншіден, парламенттік институт пен оның қоғамдық қызметінің керектігін дәлелдейтін теориялық тұжырымдама ретінде¹.

Шындығына келгенде, парламент халық арасынан, халық еркін білдіру үшін таңдалған ел азаматтарынан тұрады. Онымен кезінде кеменгер француз ойшылы Ж. Ж. Руссо келіспеген болатын. Өз сөзінде ол, «Егемендік, шын мәнісінде, ортақ ерікті білдіреді, ал ерік ешқашанда өкілетті бола алмайды; я болмаса бұл ерік, не болмаса бұл басқа біреудің еркі, ал олардың арасындағы ортағы болуы мүмкін емес»². Ойшыл екеш ойшыл бәрі бірдей емес. Дей тұрғанмен өкілетті билік институты қазірде өз нәтижесін көрсетіп отыр. Сондықтан, мен Ж. Ж. Руссоның ойымен келісе алмаймын. Осыған қарсы Ш. Монтескье ойын тындасак: «Өкілетті тұлғаларды таңдаудың ең жақсы жағы: өкілетті тұлғалар мәселелерді талқылауға жарамды, әрі лайық. Ал халық бұл үшін мүлдем жарамсыз. Бұл демократияның әлсіз жақтарының бірі болып табылады»³. Осылайша, Ш. Монтескьенің идеясымен келісе отыра, жалпы парламентаризм институтының Қазақстан Республикасында қалыптасу кезеңдері мәселесі жөнінде қарастырғымыз келеді.

Негізінен ҚР-дағы парламентаризмнің қалыптасу тарихын әр ғалым әр-түрліше қарастырады. Бұл мәселе дау-дамай мен сан алуан пікір астында қалып отыр. Ғалымдардың көзқарастарын шартты үш тұжырымдамалық түрде негізделген тараптарға бөлуге болады. Бірінші тарап, С. С. Сартаев, А. К. Котов, А. С. Ибраев сияқты Қазақстанның парламентаризмі мемлекеттің даму үрдісінің алғашқы сатысында-ақ пайда болған деп санайтындардан құралған. А. К. Котов Қазақстандағы парламентаризм элементтері қазан төңкерісі алдында және нақ қарсаңында болды деп санаса⁴, С. С. Сартаев пен А. С. Ибраев ғасырлар қойнауындағы Қазақ хандығы кезінде парламентаризм элементтерін байқаған. Екінші сатысын ХХ ғасырдың басында қазақ зиялыларының кезінде деп қарастырады. Ал парламентаризм орнығуының үшінші сатысын кеңестік аралыққа жатқызса, төртінші сатыны постсоциалистік, яғни тәуелсіз Қазақстан Республикасына тиесілі деп санайды⁵. Осы ретте жоғарыда аталған ғалымдардың тұжырымдамалары бойынша Қазақстандағы парламентаризм даму үрдісі былайша қалыптасқан: дала демократиясы, қазан төңкерісі қарсаңындағы кезең, кеңестік және посткеңестік кезеңдер.

Басқаша бағыттан қарайтын екінші тарап, Е. К. Кубеев, А. Т. Ащевулов, К. К. Айтхожин ғалымдардан құралған. Өз еңбектерінде Е.К.Кубеев ҚР-да парламентаризм дамуының екі сатысын айқындайды: кеңестік және тәуелсіздік жарияланған тұстағы посткеңестік кезең⁶. А. Т. Ащевулов конституциялық эволюция шынжырын үзуге болмайтынын және ол сонау Алаш партиясының бағдарламасынан бастау алғанын айтады⁷. Бұл пікірмен К. К. Айтхожин, А. А. Караев та келіседі. Осылайша екінші тарап Қазақстандағы парламентаризм дамуын үш сатыға бөледі: кеңестер алдындағы, кеңестік және посткеңестік кезеңдер деп.

Ерекше назарды үшінші тарап та қажет етеді. Ол өкілеттік биліктің нышандары ҚР егемендігімен бірге пайда болды деп санайтын Г. Сапарғалиев, В. А. Малиновский, Е. К. Ертысбаев сияқты танымал тұлғалардың пікірілерімен дараланған. Г. Сапарғалиев, кеңестік дәуірді саралай отыра, елде билік бөлінісі болмағандықтан, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің парламенті болмағандығын айтады. ҚР тәуелсіздігі жарияланып, билік бөлінісі қағидасы ұстанғаннан кейін ғана парламентаризм нышандары пайда бола бастағандығын көрсетеді⁸. В. А. Малиновский ҚР Президентінің саяси-құқықтық мәртебесін зерделей отырып, өкілетті биліктің даму кезеңдерін былайша айғақтайды: кеңестік-парламенттік республика, кеңестік-

президенттік республика Жоғарғы Кеңесі күшейтілген жартылай президенттік және президенттік пен парламентаризмнің эволюциялық үрдісінің айқындалуымен келген бесінші республика⁹.

Жоғарыда айтылған конституционалист ғалымдардың пікірлері осы тақырыптың өзектілігінің, әрі толғандыратындығының айғағы болып табылады. Әлбетте, тарихи тәжірибе көрсетіп тұрғандай, парламентаризм орнығуы қандай да мемлекетте болмасын, судай сіңіп, тастай бататын үрдіс бола қойған жоқ. Ол әрдайым дамуды қажет ететін үрдіс. Сондықтан да, парламентаризм үрдісін жіті қадағалап, әрдайым қарастырып, саралап отыру нұр үстіне нұр болар еді деп санаймыз.

Сонымен, жоғарыда қарастырылған мәселелелерді қорытындылай келе, еліміздегі парламенттің негізгі құраушысы депутат мәселесіне көңіл бөлгіміз келеді. Жалпы, парламент депутаты — халық ішінен, халық еркін білдіру үшін таңдалған азамат. Осыны әрдайым қайталай бергіміз келеді. Кейде біздің депутаттарымыз оны ұмытып қалатын сияқты. Өзінің мәртебесі, құқықтық жағдайы туралы көп ойланып қалады. Тікелей идеялық мақсатын ұмытып кетеді. Әрине онсыз болмайды саясатта. Сонда да қарапайым халықтың жағдайын ойлану әрбір таңдалған өкілетті азаматтың ізгі борышы. Жасалған нәрсе аз емес, бірақ алда саналуан мақсаттар тұр. Әркім өз міндетін тиянақты атқарса, еліміз одан сайын дамып, гүлденіп кететініне сенімдіміз. Сондай-ақ, келесі парламент шақырылымының депутаттары олардың алдына қойылатын міндеттерді іске асырады деген үмітпен, өз сөзімді аяқтағым келеді.

¹ Гранкин И. В, Парламент России. — М., 2001. 19-бет.

² Руссо Ж. Ж., Трактаты, — М., 1969. 222-б.

³ Монтескье Ш. Л. Избранные произведения, М., 1995, 293-б.

⁴ Котов А. К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти, — Алматы, 2000. 92-б.

⁵ С. С. Сартаев, А. С. Ибраев. Қазақстандағы парламентаризмнің дамуы, тарихы, теориясы және практикасы / Қазақстандағы парламентаризм: тарихы, қазіргісі, даму келешегі: Қазақстан Республикасының ғалым қайраткері, ҰҒА академигі, заң ғылымдарының докторы, профессор С. С. Сартаевтың 80-жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәж. конф. мат., Алматы, 2007. 10-б.

⁶ Е. К. Кубеев, Основы конституционного строя Республики Казахстан: Автореф., дис... док-ра. юрид. наук., М., 1998. 15-б.

⁷ Конституционное право Республики Казахстан: Учебн. / Сост. д.ю.н., профессор А. Т. Ащевлов. — Алматы, 2001. 94-б.

⁸ Г. Сапарғалиев, Қазақстан Республикасының конституциялық құқығы. — Алматы, баспасы, 2002., 84-б.

⁹ Малиновский В., Глава государства суверенного Казахстана. — Алматы, 1998. 14-б.